

Krig og pest på Amager

Af Birte Hjorth

Sædvanligvis er det en pestsmittet silkevæver, der tilskrives den tvivlsomme ære at have bragt den dødelige sygdom til Danmark - nærmere betegnet Helsingør - i efteråret 1710. Men er det den eneste forklaring?

Måske kom pesten snarere til Øresundskystens byer, fordi befolkningen her kom i tæt kontakt med de mange syge og sårede soldater og matroser fra krigshandlingerne i 1710. Det er i hvert fald tankevækkende, at de byer, hvor pesten tog hårdest fat, også var de byer, der var fulde af indkvarterede, syge søfolk fra Den Store Nordiske Krig.

Den Store Nordiske Krig varede i mange år. Fjenden var Sverige og formålet var - endnu engang - at forsøge at generobre de tabte landsdele hinsides Øresund. Krigen begyndte i 1700 med en kort batalje, holdt pause til 1709 og fortsatte til 1720.

En stor del af begivenhederne foregik langt væk fra København - i Nordtyskland, Skåne og Bohuslen. Så måske er det derfor, at denne krig ikke har sat sig så fast i den danmarkshistoriske erindring.

Den danske orlogsflåde var landets styrke i denne krig. Flåden havde station i København og herfra kunne den operere i Østersøen og Kattegat. Dens hovedopgaver var at forhindre et svensk angreb på Sjælland og København, at sikre forbindelsen mellem Danmark og Norge og i øvrigt genere fjendens forsyningslinier i Østersøen mellem Sverige og Nordtyskland.

Flåden bestod af 30-40 store og halvstore lineskibe og fregatter, hver med en besætning på 4-600 mand og bestykket med 50-100 kanoner. Men der var også mange mindre fartøjer. Det var således mange tusinde matroser, der krævedes for at holde den danske orlogsflåde sejlede.

Alle disse folk blev dels udskrevet fra danske og norske kystområder og dels hvervet i udlandet - hovedsageligt i Holland og Hamburg.

Amager i almindelighed og Dragør i særdeleshed bidrog med en stor del af sin mandlige befolkning. Krigen kom derfor til at sætte sine spor på denne ø på godt og ondt - mest ondt.

Dragørs lodser og matroser var med, når flåden sejlede rundt i Østersøen og legede 'katten efter musen' med den svenske flåde. Småskibe fra Amager blev tvangsudskrevne, når der var brug for landsætning af tropper, enten det nu var i Skåne eller i Pommern.

Men også på hjemmefronten måtte man tage sin tørn.

De syge matroser

I sommeren 1710 var den danske flåde i en elendig forfatning. Man manglede penge til skibenes proviantering og mandskabet var stærkt svækket af sygdom.

Blandt andet hærgede en voldsom tyfus-epidemi. I august var der 2600 syge matroser på flådens skibe, og der skulle komme flere til. Det blev efterhånden et stort problem at få de syge mennesker sat i land og plejet, så de igen kunne blive 'friske'.

I september blev et større antal landsat på Amager. Præcis hvor mange har det ikke været muligt at finde ud af. De syge blev fordelt rundt omkring hos øens gård- og husmænd. Patienterne blev jævnlige tilsat af nogle bartskærere (den tids feltlæger), der blev transporteret rundt på øen med amagerens bønderovogne. Den 1. oktober meddelte en af dem, at nu havde han gjort to rejser til Amager og afhentet nogle af de matroser, som var blevet raske.

Det var imidlertid ikke alle matroserne, der kom tilbage til Holmen igen. St. Magleby kirkebog meddeler, at 72 kgl. matroser fra orlogsflåden blev begravet fra 7. september til 20. december. Men der er intet om deres navne, eller hvor de var hjemmehørende. Tårnby kirkebog er en anelse mere oplysende.

Her er der sat dato på, så man ved, hvornår der blev kastet jord på de syge bådsmand, 'som her i sognet

bleve omlagt og ved døden afhentede'. Men heller ikke her er deres navne og hjemsted anført. I perioden 16. september til 3. februar blev 47 matroser begravet i Tårnby.

I Sundbyøster og -vester gik man lidt mere grundigt til værks. Her findes en navnefortegnelse, dateret 24. december, over 25 matroser, der er blevet plejet i de to byer, og som er blevet raske. Listen oplyser, hvilke orlogsskibe de tilhører, hvor de er blevet hvervet, samt hos hvem de har været i pleje. Det drejer sig om folk fra Norge, Holland, Hamburg, Holsten, Jylland og København.

Ser man på begravelseslisterne i de to Amager-kirkebøger, fornemmer man, at der i efteråret 1710, fra oktober til januar, var en markant overdødelighed blandt lokalbefolkningen. Og det er helt tydeligt folk i deres bedste alder, der da er afgået ved døden. Var det de indkvarterede matroser, der påførte amagerne en dødelig sygdom?

Det var ikke kun Amager, der fik indkvartering af de syge matroser. Helsingør måtte også holde for, og i Køge landsattes 197 mand i oktober. Langt de fleste søfolk blev dog anbragt på Søkvæsthuset i København, der dengang lå for enden af Sct. Annæ Plads.

Her var frygtelige forhold og i allerhøjeste grad tale om overbelægning. De syge døde som fluer. Midt i november forlød det, at nu var der ikke mere plads på skibskirkegården (d.v.s. Holmens kirkegård) til de mange døde søfolk fra kvæsthuset og andre indkvarteringer i byen.

De fleste kister kunne næppe komme '1 kvarter', d.v.s. ca. 15 cm under jorden, hvilket forvoldte en afskyelig lugt og stank. Man henstillede, at kirkegården blev udvidet og indhegnet 'i henseende til denne vanskelige og med farlige sygdomme truede tid'.

I slutningen af november var der heller ikke mere plads på kvæsthuset og de syge blev anbragt ude på de orlogsskibe, der lå på Holmen. Man talte om at bringe nogle af dem ud på Amager. De skulle føres til Dragør pr. båd, idet kongen havde modsat sig, at de skulle føres gennem byen på grund af smittefaren.

Fra Dragør skulle de så med bøndervogne fordeles ud på øen. Men det var ikke så enkelt at gennemføre denne plan. I en længere periode satte det ind med sydlig vind og stærk strøm, hvilket gjorde det umuligt at nå Dragør. Der blev gjort et forsøg med en sådan sygeejls, hvorunder 14 personer døde.

Hvad der videre skete med de stakkels patienter, er ikke opklaret. Til Amager er de næppe kommet. Formodentlig er de blevet liggende på de for vinteren oplagte orlogsskibe, hvor de kun kunne håbe på at være i live, når foråret atter kom.

Men det var nu ikke altid den store ulykke at blive syg, når man var til orlogs. For nogle kunne det ligefrem blive redningen, som f.eks. for matrosen Rasmus Vibo, der var fra København og hørte til på orlogsskibet 'Dannebrog'.

Mens Rasmus lå syg og blev plejet og helbredt på Amager, sprang dette skib den 4. oktober i luften ude i Køge Bugt med hele sin 550 mand store besætning. Rasmus' døde kammerater skyllede i den følgende tid ind på kysten nord for Køge, hvor den stedlige befolkning gravede dem ned ved stranden - for der var så lang vej til kirkegården.

Der skulle imidlertid snart komme mere sygdom og elendighed til både København og Amager.

Kampen mod pesten

Krig er slemt, men pest er værre. Når så krig og pest optræder samtidig, bliver det helt forfærdeligt. Det skete i 1711.

Det var en orientalsk byldepest, som i 1704 var brudt ud i Konstantinopel. Herfra bredte den sig i de følgende år op gennem Østeuropa sammen med svenskekongen Karl dene 12.'s hærafdelinger.

I 1710 var den nået til Nordtyskland og Østersøkysten. Herfra sprang den over til Sverige, hvor den hærgede slemt. Alene i Stockholm bortrev den 40.000 mennesker.

Til Danmark kom pesten officielt fra en smittet silkevæver, der i efteråret 1710 kom fra Stockholm til Helsingør. Den viste sig her ved mange mistænkelige dødsfald i november, men myndighederne ville ikke erkende, at der var tale om pest.

Man kan imidlertid godt forledes til at tro, at pesten snarere er kommet til Helsingør med indkvarteringen af de mange syge og sårede fra hæren og flåden. De svenske tropper, som deltog i slaget mod danskerne i Skåne i

marts 1710, har formodentlig allerede været mere eller mindre inficerede med pest. En del af dem blev taget til fange og ført til Helsingør, ligesom et stort antal sårede fra Skåne kom i pleje her.

Sygdommen kan herfra have sneget sig ud i befolkningen og flådens mandskab, i starten sløret af en voldsom tyfusepidemi samt andre sygdomme og skavanker, der plagede flåden. At diagnosticere alle disse syge mennesker var jo ikke det, der blev brugt mest tid på.

Dette kunne være forklaringen på, at pesten ramte så hårdt i Helsingør, København, Køge og på Amager, hvor man netop havde flådens syge matroser liggende.

Pesten kom ikke bag på myndighederne. Man vidste, at den var på vej - at landet i syd og øst var omgivet af pesthærgede egne. Der blev derfor oprettet et altomfattende karantænevæsen med stationer på Saltholm, Sprogø, Askø og flere andre øer.

Der lå vagtskibe i Øresund, som standsede alle handels-skibe, og kom skibet eller mandskabet fra mistænkelige steder, henvistes de til 40 dages ophold på Saltholm. Det gjaldt både for folk og gods.

I august 1709 havde Københavns magistrat fået et kgl. påbud om på 'Salt-holm at opbygge tre pakhuse og et våningshus for de rejsende og deres varer at holde i 40 dages karantæne'.

Denne bebyggelse blev placeret på øens nordvestlige ende, hvor i dag Barakkebroen findes. Den var da bemanded med en bartskærer, to vågekoner, tolv arbejds-karle og en spisemester.

I 1711 blev karantænestationen anvendt som pesthospital for flådens mandskab, som man ikke ville have inde i København. Derfor blev det også nødvendigt at etablere en kirkegård på øen. På nordenden af Saltholm har man derfor endnu i dette århundrede kunnet se forvitrede ligsten med rester af inskription.

Det var imidlertid først i løbet af sommeren 1711, at antallet af døde i København steg katastrofalt. Myndighederne måtte nu erkende, at pesten havde indtaget hovedstaden. Der blev oprettet en sundhedskommission. Den holdt møder mange timer hver dag, hvor den organiserede kampen mod pesten - ansatte læger, bartskærere og præster, sørgede for oprettelse af sygehuse og indretning af nye kirkegårde.

Der blev udstedt en række vejledninger og forordninger, om hvorledes befolkningen skulle forholde sig for at mindske sygdommens spredning. Der blev lagt stor vægt på, at syge og raske skulle adskilles.

De døde skulle, bestrøet med læsket kalk, begraves dybt den samme dag, som de døde, og uden at der blev afholdt begravelsesceremonier. Deres efterladenskaber så som klæder, sengetøj og lignende skulle brændes, men det var der ingen der overholdt.

Man brugte endvidere at ryge med svovl og enebær for at desinficere. Eddike anbefalede til både udvortes og indvortes brug. Et andet anvendt medikament var at drysse salpeter i øllet.

Antallet af dødsfald pr. uge var, da pesten var på sit højeste, mellem 2000 og 3000. Det var et problem at få alle disse lig fjernet og begravet. Ligbærerne døde ligeså rask, som de blev antaget.

Velstillede borgere insisterede på at nedsætte deres pestramte slægtninge i familiegravsteder inde i kirkerne, hvilket gav en ulidelig stank i næsen på kirkegængerne. Men dette kom der dog forbud mod i oktober.

København var i princippet afspærret fra omverdenen. Byens porte var lukket for al samfærdsel. Bønderne fra Sjælland kunne under varetagelse af visse forsigtighedsregler faldbyde deres varer på et dertil indrettet torv uden for Nørreport. Af en eller anden grund fik amagerkonerne lov at bringe deres grøntsager ind i byen, men i august fik de dog forbud mod at gå ind i husene med deres varer. De anvistes derefter bestemte pladser i byen.

Amager - den pesthærgede ø

I begyndelsen af oktober, hvor pesten var ved at have kulmineret i København, blev sundhedskommissionen opmærksom på, at denne frygtelige sygdom hærgede på det voldsomste ude på Amager og at man her intet foretog sig for at dæmpe den.

Kommissionen sendte derfor en medikus, Hans Riber, ud på Amager for at undersøge forholdene med hensyn til foranstaltninger mod pesten.

Han blev pålagt at få belyst en række spørgsmål, by for by: om pesten af- eller tiltog, om hvor mange døde der var og hvorledes de begravedes, om det skete uden ceremonier o.s.v.

Han fik endvidere påbud om, så længe hans undersøgelse varede, at tage ind til København hver aften for ikke at risikere at komme til at overnatte i et 'befængt hus'.

En uges tid senere afleverede Riber til sundhedskommissionen en skriftlig rapport om 'svagheden på Amager'. Hans beskrivelse af forholdene har været så alarmerende, at man straks bad amtsforvalteren om at komme til samråd, så man i fællesskab kunne tage stilling til, hvad der kunne gøres for befolkningen derude.

I følge Ribers beskrivelse havde sygdommen allerede hærget længe. Mange mennesker var døde, ligesom mange lå syge og døende. Befolkningen manglede både læger og medikamenter, og der blev ikke taget nogen forholdsregler mod smittens udbredelse.

De syge og de raske lå side om side i husene. Enhver overgav sig med tålmodighed og resignation til sin skæbne. Det forlød endvidere, at amagerne efter dødsfald holdt traktement ved det samme bord, som liget havde ligget på.

Der var også noget om, at der foregik misbrug af lagner og ligklæder på ligkister samt med benyttelsen af de afdødes klæder, især kvindekåber.

Amagerne blev herefter stillet overfor de samme krav, som københavnernes havde måttet indordne sig under i forsøg på at begrænse pestens udbredelse.

Der blev samtidig tilbudt dem en ligvogn - for at de ikke skulle bruge deres arbejds- og torvevogne til transport af de døde - samt at der skulle komme en bartskeerer ud med forskellige medikamenter.

Dagen efter mødte fire amagere frem for sundhedskommissionen i København. Det var schouten Gert Jansen Skriver med to andre Store Magleby-gårdmænd - Gert Jacobsen Bacher og Wybrandt Tiesen, samt gårdmand Dirch Pietersen fra Maglebylille. De trådte nu frem som talsmænd for øens indbyggere og fremførte, at disse krav kunne man slet ikke gå ind på.

Den ligvogn, som var blevet dem lovet - og som holdt uden for rådstuen til afhentning - ville de ikke tage imod. De skulle nok sørge for, at hver by anskaffede en vogn, som ikke skulle bruges til andet end at køre lig til kirkegårdene, 'så længe denne svage tid varer'.

Adskillelse mellem de syge og de raske anså de for ikke at kunne praktiseres - 'ægtefæller separerede sig ingenlunde fra hinanden, forældre ej fra børnene, børnene ej fra forældre og tjenestetyende ikke heller skulle være at formå til at henbringe udi aparte huse'.

De tilbageviste påstanden om, at de holdt traktement ved de borde, der havde ligget lig på, og at de benyttede de afdødes klæder. De hævdede, at noget sådant ikke skete i deres byer.

Den bartskeerer med medikamenter, som man ville sende ud til dem, havde de overhovedet ingen tiltro til, ligesom de hævdede, at ingen ville benytte sig af ham.

Det eneste sundhedskommissionen fik ud af sit tiltag var, at amtsforvalteren skulle drage omsorg for, at der blev kørt mere jord på Tårnby kirkegård, fordi 'derpå skal være stor stank' og for 'at ej heller efterdags som tilforn bliver grave stående åbne'.

Og så fik de fire amagermænd stukket nogle plakater under armen med en forordning angående 'logementer og sengeklæders renselse', som de lovede at holde efterrettelig.

Man kan gætte på, at det var schouten Gert Jansen Skriver, der har ført ordet. Han var helt ny i embedet og blev endnu benævnt ved sin tidligere bestilling som skriver. Hans forgænger, schouten Willem Eisbrandtsen, var død af pest for mindre end to måneder siden.

Det har derfor nok været Gert Jansens første anledning til at markere sig overfor offentligheden, og han har tydeligt ønsket at signalere, at disse fine embedsmænd fra København ikke skulle blande sig i, hvad amagerne måtte eller ikke måtte.

Sundhedskommissionen besluttede alligevel - på trods af afslaget - at sende bartskeereren ud til Amager, 'på det at der kunne i det mindste blive forsøgt, om de svage amagere ikke næst Guds bistand ved hans kur og medikamenter skulle vinde sig bedre end ved deres egne indbildte måder og opinioner'.

Kommissionen havde ellers forsøgt at true amagerne med at gå til kongen med anmodning om, at det skulle forbydes dem at komme ind til København med deres varer, hvis de ikke gennemførte adskillelsen af de syge

og de raske. Dette var nok en tom trussel, da københavnernes antagelig havde mere brug for amagerne end omvendt.

Dødens høst

Da pesten endelig ophørte i København lidt ind i 1712 formodes det, at ca. 23.000 mennesker var døde - d.v.s. omkring 40%.

På Amager havde den som sagt også taget hårdt fat og bortrev her 1200 personer. Tårnby sogn, med landsbyerne Sundbyøster, Sundbyvester, Tårnby, Kastrup, Tømmerup, Viberup og Ullerup havde i perioden 1700-09 en gennemsnitlig dødelighed på 43 personer årligt.

For Store Magleby sogn, hvortil Dragør hørte, var det tilsvarende tal 42 personer. Befolkningstallet i de to sogne var nogenlunde ens, omkring 15-1600 mennesker. Måske en smule flere i Tårnby end i Store Magleby.

Men da Admiralitetet i september 1710 begyndte at indkvartere sine syge matroser på Amager, skete der en markant stigning i dødeligheden blandt lokalbefolkningen i de to sogne.

Denne overdødelighed fortsatte gennem første halvår af 1711, og fra slutningen af juli 1711 steg antallet af døde med eksplosiv fart. Pesten havde nu fået et fast greb i Amagers befolkning. I Tårnby rasede den til hen i november måned, mens den først klingede af i Store Magleby og Dragør omkring nytår.

I løbet af 1711 døde der i Tårnby sogn 754 personer, hvilket må svare til noget nær halvdelen af befolkningen. Måske er det den tættere beliggenhed ved København, der er skyld i den store dødelighed her. I Store Magleby sogn døde der derimod 'kun' 455 personer, hvilket svarer til omkring 30% af befolkningen.

En forklaring på den lavere dødelighedsprocent her kunne måske også være, at en stor del af Dragørs mandlige befolkning må have været indkaldt til flåden og derfor fraværende. Ganske vist kan de være omkommet her men de tæller så ikke med i dødelighedsstatistikken for Store Magleby sogn.

I Dragør, der bestod af ca. 150 huse og to gårde, blev omkring 2/3 af alle husstande ramt af mindst et, ofte flere, dødsfald. I området begrænset af nuværende Deventergade, Strandstræde, Zytfensgade og Strandlinien, rasede pesten særlig slemt. Her boede i alt ni familier og ingen af dem gik fri.

Tre familier blev helt udslættede, som f.eks. hos Anders Henrichsen Ostindienfarer. Her døde med få dages mellemrum mand, kone, to døtre og en søn. Det sidste barn, en dreng på 12 år, levede endnu to måneder.

Så fik pesten også bugt med ham. Et par huse derfra boede Anders Andersen Knuds. Her døde mand og kone, to børn, tjenestepigen og mandens gamle forældre. Tilbage som den eneste overlevende var en lille datter, Anna, på bare et år. En morbroder blev formynder for hendes arv på 1157 sletdaler.

I Store Magleby, hvor der var knapt hundrede gårde og en halv snes huse, var det godt halvdelen af husstandene, der blev ramt. Her var gårde, hvor der døde fem-seks personer.

Hos gårdmand Albert Theisen Moy blev man særlig hårdt ramt. Her døde mand, kone, fire sønner og to døtre i løbet af godt to uger. Tilbage som eneste overlevende var familiens yngste søn Eisbrandt på seks år. Som voksen bosatte han sig i Tårnby og giftede sig her.

I 1728 klagede han i øvrigt til amtmanden over, at hans formyndere i Store Magleby ikke havde forvaltet hans arv godt nok. Kapitalen på 1600 sldl. var da skrumpet ind til 1398 sldl., selvom der havde været indtægt for udlejning af jorden.

Den store oprydning

Efter nytår 1712 kunne befolkningen ånde lettet op, men der var meget, der skulle gøres. En større renselsesproces gik i gang. Da det blev for kostbart at brænde sengeklæderne, måtte man nøjes med at lægge dem i saltvand i 24 timer, hænge dem ud og til sidst tørre dem i ovne.

I husene blev vægge kalkede og hvidtede, gulve og paneler vaskede og rummene gennemrøget med enebær og svovl.

Et stort arbejde var det at få registreret og delt de afdødes ejendele mellem arvingerne. De mange moder- eller faderløse børns arvelodder skulle placeres sikkert hos udvalgte formyndere, der tit var slægtninge. Myndighederne måtte have tilsyn med disse kapitaler og deres anbringelse.

Der findes en fortegnelse fra 1713 over formyndere i Dragør og St. Magleby med oplysninger om, hvor store beløb de hver især forvaltede af de umyndiges formuer. Selv om der døde nogenlunde lige mange personer i Store Magleby og Dragør, viser det sig, at arvemassen i St. Magleby var tre gange så stor som i Dragør. Et faktum, som vel ikke kan undre.

Folk måtte efter pestens ophør forsøge at indstille sig på en ny hverdag med, savnet af afdøde familiemedlemmer, venner og bekendte.

Der var imidlertid mange, der hurtigt giftede sig igen. I Store Magleby sogn havde der i perioden 1700-09 været en vielsesfrekvens på ca. 18 bryllupper årligt.

I 1712 var der 65 og året efter 41 vielser. Mange unge fik nu mulighed for at stifte hjem, der var jo boliger nok.

I Store Magleby stod i de følgende år en del gårde øde, og så sent som i 1726 omtaler byens vedtægter ødegårde fra pestens tid. Så sognets to jordemødre fik da også nok at bestille.

Det var sidste gang der var pest i Danmark - den var nu forbi, men krigen skulle vare mange år endnu.

*Artiklen har været trykt i "Nyt fra lokalhistorien - nyhedsblad for Dragør Lokalarkiv", Nr.3 (1995). Artiklen har desuden været offentliggjort i 'Journalen' (nr. 4, 1994), men er her gengivet i let omarbejdet form.
© Dragør Lokalarkiv og forfatteren*